

О.А. Поцулко

Донецький інститут залізничного транспорту, Україна

ЕВОЛЮЦІЯ АВТОКЕФАЛЬНОГО РУХУ В УКРАЇНІ (1917 – 1936 рр.)

У статті розглядаються основні етапи становлення, розвитку та причини перших невдач відродження православної автокефалії в Україні, її наслідки щодо Української православної церкви, а також взаємини з радянською владою.

Демократичні перетворення в Україні, що почалися в роки горбачовської перебудови, дали змогу зібрати 20 жовтня 1989 року в Львові собор священників УАПЦ та її прихильників – священників з РПЦ, який проголосив відродження в Україні Української автокефальної православної церкви, оскільки буття її з 1920 року взагалі не переривалося, позаяк вона існувала деякий час у підпіллі й завжди – в діаспорі. Затвердив проголошення відродження УАПЦ в Україні Всеукраїнський Собор, що відбувся у Києві 5 – 6 червня 1990 року. Собор ухвалив надзвичайно важливі для життя церкви організаційні рішення – вперше в історії Української держави 5 червня 1990 року було обрано Патріарха Київського і всієї України. Ним став 92-літній митрополит Мстислав (Скрипник) [1, с. 595]. Вибудова завершеної ієрархії церковної влади мала стати запорукою самостійності Української православної церкви й рівності її серед інших автокефальних церков світу. Такий перебіг подій, відігравши на перших порах стимулюючу роль щодо автономного виокремлення УПЦ у структурі Московської патріархії, дещо ускладнює її буття нині, тим більше, чим більше православні українці мають своїх церков.

Відновлення автокефалії в Україні викликало специфічну реакцію з боку Руської православної та греко-католицької церков. Оскільки одним з чинників розвитку руху за автокефалію було прагнення надати православ'ю національних особливостей та здобути повну незалежність від Московської патріархії, то на першому етапі утворення УАПЦ йшло в числі подібних зусиль греко-католиків. Автокефалісти одержали підтримку Української греко-католицької церкви. Однак греко-католицьке церковне керівництво дуже швидко розгледіло в особі УАПЦ реальну альтернативу своїм планам монополізації впливу на духовно-релігійну сферу життя Галичини. Це поклало край недовгому мирному співіснуванню двох церков, що однаковою мірою орієнтувалися на національну ідею, але не змогли стати вище корпоративних інтересів.

Руська православна церква утворення УАПЦ кваліфікувала як церковний розкол. Постановою Священного Синоду УПЦ від 14 листопада 1989 року єпископа Іоанна позбавлено священного сану й чернецтва.

Питання автокефального руху в Україні завжди привертало увагу дослідників, але кожна епоха по-новому розглядала цю проблему. Сьогодні ми намагаємося дати нову оцінку етапам становлення, розвитку та відродження православної автокефалії в Україні. Заслужують на увагу роботи І. Власовського [2], А.М. Колодного, П.Л. Яроцького [1], О.С. Онищенко [3] та інших, що присвячені окремим аспектам української автокефалії. Основу історіографії з цієї проблеми складають документи Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління УРСР [4-7]. Проблема еволюції автокефального руху в Україні все ще досліджена незначною мірою, тому викликає науковий інтерес.

Мета статті – проаналізувати основні етапи становлення та розвитку Української автокефальної церкви в Україні, а також з'ясувати, з чим пов'язані причини невдач українського автокефального руху в 20-ті – 30-ті роки ХХ століття.

Згідно з метою дослідження автор поставила перед собою наступні задачі:

- розглянути та проаналізувати основні періоди розвитку автокефалії в Україні;
- охарактеризувати ставлення радянської влади до діяльності митрополитів, єпископів, священнослужителів УАПЦ;
- проаналізувати основні причини невдач щодо існування УАПЦ.

Зумовлені геополітичним становищем та релігійними традиціями геоконфесійні інтереси України полягають у зацікавленнях у сфері конфесійно-церковного устрою як всередині держави, так і у взаєминах з сусідніми державами. Насамперед це стосується відносин з Росією та країнами Європи.

Про рух за автокефалію православної церкви в Україні як про реальну силу можна говорити лише з часу Лютневої революції 1917 року. Віруючі підтримують лозунги демократизації і оновлення церковного життя. У цій атмосфері активізуються і прихильники автокефалізму. На пастирських зборах у Києві 20 березня 1917 року, які заявили про свою лояльність до Тимчасового уряду і підтримку Української Центральної Ради, до останньої обрано протоієреїв Н. Шараївського, Д. Ходзицького та Г. Чернявського. В цей час один з ініціаторів утворення автокефалії М. Міхновський виступає із закликами до боротьби за самостійність православної церкви в Україні на чолі з власним патріархом [3, с. 60]. У квітні – травні 1917 року в Україні проходять єпархіальні з'їзди, де порушуються питання про організацію Всеукраїнського церковного центру у Києві; створюється ініціативний орган з метою відділення українських єпархій від Руської православної церкви – «Виконавчий комітет духовенства і мирян». Комітет агітує за скликання Всеукраїнського церковного собору. Прибічники автокефалії православної церкви в Україні обстоюють власну позицію і на I Всеросійському церковному соборі у Москві (червень 1917 року).

У подальшому ідею автокефалії намагалося здійснити «Братство Воскресіння», утворене за ініціативою протоієрея Василя Липківського. У листопаді 1917 року створюється комітет зі скликання собору, який трохи пізніше реорганізується у Всеукраїнську православну церковну раду (ВПЦР), що проголошує себе тимчасовим правлінням Української православної церкви. Головою Ради обрано військового священика О. Маричева, а його заступником – полковника Цвічинського. Почесним головою Ради став архієпископ Володимирський Алексій (Дородніцин). На першому засіданні ВПЦР вирішено скликати Всеукраїнський церковний собор. 22 грудня 1917 року делегація ВПЦР на чолі з О. Маричевим виїхала до Москви для переговорів з патріархом Тихоном. Останній переконаний в тому, що більшість єпископів в Україні дотримуються консервативних позицій, підтримав ініціативу скликання церковного собору в Україні і направив у Київ митрополита Платона – голову Всеросійського помісного собору Руської православної церкви.

На цей собор у Києві, який розпочав свою роботу 20 січня 1918 року, православні України поклали великі надії. Однак питання щодо автокефалії православної церкви в Україні на ньому фактично так й не розглядалося. Тільки у виступі одного з делегатів собору була спроба обґрунтувати необхідність автокефалії церкви [4]. Першу сесію собору довелося перервати через громадянську війну. Друга сесія Всеукраїнського православного собору проходила у Києві 7 (20) червня – 28 (11 липня) 1918 року. На ній ухвалено рішення про автономію Української православної церкви. Пропозиції щодо її автокефалії не були підтримані. Третя сесія собору розпочалася у жовтні 1918 року. 12 листопада 1918 року на ній виступив О. Лотоцький – міністр «ісповідань» у гетьманському уряді П. Скоропадсь-

кого. Від імені уряду Лотоцький заявив, що православна церква в Україні має бути «автокефальною під головуванням Київського митрополита та в канонічному зв'язку з іншими самостійними церквами» [3, с. 62]. Але 14 листопада гетьман реорганізує уряд і міністром «ісповідань» замість О. Лотоцького стає М. Воронович, який не виступав за автокефалію.

Директорія, яка після падіння уряду гетьмана П. Скоропадського (14 грудня 1918 року) прийшла до влади, стояла на позиціях автокефалії. Так, Декретом від 1 січня 1919 року вона оголошує автокефалію православної церкви в Україні. Однак ця акція особливого авторитету серед прихильників автокефалії в Україні не мала. Справа в тому, що Директорія не тільки виступала проти відокремлення церкви від держави, але й сама активно втручалася у життя церкви: створено спочатку міністерство культів, а незабаром – міністерство «ісповідань», яке призначало Синод (очолював церкву), інформувало і роз'яснювало йому закони, стежило за їх виконанням, опротестовувало ті чи інші рішення Синоду. Таким чином Директорія брала на своє утримання всю церковну владу і хотіла мати церкву лише незалежну від Московського патріархату. Директорія намагалася відразу добитися визнання автокефалії православної церкви в Україні Вселенським патріархом. Однак переговори, які велися в цьому напрямку і продовжувалися понад півроку, ні до чого не привели. Тому Декрет Директорії щодо автокефалії православної церкви в Україні так і залишився безрезультатним.

За роки громадянської війни влада в Києві переходила з рук в руки понад десять разів. Кожного разу змінювалась і ситуація для церковної діяльності. Радянська влада почала здійснювати закони про відокремлення церкви від держави. Віруючі одержали можливість створювати громади без санкції церковної ієрархії, зареєструвавши лише свій статут в органах місцевої влади. Це виявилось сприятливим для автокефалістів, які ще не мали власної ієрархії, а ієрархія патріаршої церкви до них ставилась негативно.

У березні 1919 року члени Всеукраїнської православної церковної ради організували перший український релігійний гурток з метою перетворення його у церковну громаду. Гурток зареєстрував свій статут – це означало юридичне оформлення першої общини Української автокефальної православної церкви. Діяльність гуртка розширюється. У квітні 1919 року він оголошує себе новою Всеукраїнською православною радою – керівним органом автокефальної церкви. Головою ради обрано земського діяча Київщини Михайла Мороза, а його заступником – протоієрея Василя Липківського, який пізніше став головою і митрополитом УАПЦ [2, с. 64].

Серед перших автокефальних парафій, зареєстрованих у Києві, були: Печерська при соборі Св. Миколая, Подільська при соборі Андрія Первозваного, Старо-Київська при соборі Св. Софії і Либідська при церкві Св. Іллі [5]. 22 травня 1919 року відправлено перше богослужіння українською мовою в соборі Св. Миколая. Денікінська окупація Києва наприкінці серпня 1919 року перервала діяльність Всеукраїнської православної церковної ради. Священникам-автокефалістам було заборонено відправляти служби.

Після повернення радянської влади до Києва в середині грудня 1919 року ВПЦР відновлює свою діяльність – відкриваються нові парафії. ВПЦР намагалась повернути на свій бік єпископів патріаршої церкви, але останні не захотіли виходити з-під юрисдикції Московського патріархату. Тоді ВПЦР йде на повний розрив з Руською православною церквою і 5 травня 1920 року проголошує православну церкву в Україні «автокефальною (незалежною) і соборноправною» [8, с. 135], й ухвалює не входити ні в які стосунки з представниками Руської православної церкви.

З 22 по 26 травня 1921 року проходить церковний собор Київщини, який надіслав вітання уряду УРСР «за видання закону про відокремлення церкви від держави» [6]. Прихильники автокефалії ухвалили тут неканонічне, з точки зору традиційного православ'я,

рішення щодо дозволу висвячувати на єпископів одружених, про те, що шлюбний стан не повинен бути перешкодою до обрання в єпископи, а при обранні єпископів не повинно бути різниці між мирянами і духовенством [7]. Однак питання з ієрархією УАПЦ, по суті, не було вирішено: митрополит Парфеній (Левицький) – Київський і Галицький архієпископ – невдовзі помер. Його заступник єпископ Антонін (Грановський) відмовився брати участь у церковному русі на Україні і став у Москві обновленським митрополитом. Прихильник автокефалії православної церкви на Україні архієпископ Алексій помер ще в січні 1920 року.

У зв'язку з відсутністю свого єпископату ВПЦР скликає у Києві 14 жовтня 1921 року Всеукраїнський православний церковний собор – перший собор УАПЦ. На той час православні українці вже виразно засвідчили свою волю жити самостійним церковним життям, молитися своєю рідною мовою. На цей собор прибуло до 500 делегатів з усієї України, серед них такі видатні діячі українського національно-церковного руху, як протоієрей Василь Липківський, протоієрей Нестор Шараївський, Володимир Чеховський та багато інших. Запрошувались також всі православні єпископи на чолі з екзархом Михаїлом. Останній не тільки відмовився від запрошення, але й заявив, що всіх священнослужителів, які підуть на собор, буде позбавлено сану – на соборі переважали миряни (священиків – лише 64) [2, с. 69].

Найпекучішим питанням, яке стояло перед собором, було створення власної ієрархії. Робилися спроби добитися згоди російського єпископату поставити для Української автокефальної православної церкви перших її ієрархів. Але всі зусилля виявилися даремними. 21 жовтня собор обрав, а 23 жовтня висвятив протоієрея Василя Липківського – одного із зачинателів руху за автокефалію церкви на Україні – на першого єпископа УАПЦ і митрополита Київського і всієї України. А потім Липківський уже висвячував інших єпископів.

У питаннях внутрішнього устрою собор 1921 року став на шлях радикальних реформ, прийнявши канони, що в деяких суттєвих аспектах відрізняються від канонів Вселенської православної церкви або навіть їм суперечать. Собор ухвалив: єпископсько-самодержавний устрій церкви, який утворився під впливом російського державно-монархічного ладу, має бути замінено собором представників від усієї православної людності. Визнано недійсним і аморальним акт 1686 року про перехід українського православ'я під керівництво Московської патріархії. У церковній службі замість церковнослов'янської запроваджувалася жива українська мова.

Проголошення УАПЦ, з одного боку, викликало сильну протидію традиціоналістського напрямку Руської православної церкви, але, з другого – отримало підтримку від обновленського крила, яке розглядало УАПЦ як споріднену течію. На помісному соборі Руської православної церкви 1923 року, підготовленому обновленцями в Москві, було визнано автокефалію православної церкви в Україні.

Відродження Української автокефальної православної церкви, заснованої на національних засадах, з власним єпископатом та українською богослужбовою мовою, викликало надзвичайний ентузіазм серед православних українців. Протягом перших трьох років існування УАПЦ мала вже понад 30 єпископів, приблизно 1500 священників і дияконів та майже 1100 парафій [1, с. 288].

У цей період організуються богословські курси, гуртки і братства, видається журнал «Церква й життя», ведеться місіонерська діяльність у місцях розселення українців в СРСР і за кордоном (близько 150 парафій) [3, с. 66]. Різноманітність соціального складу прихильників автокефалії, їх політичних позицій, суперечки в ієрархії з питань канонічності й лідерства привели до того, що серед автокефалістів з самого початку не було єдності.

Тому на Україні у 20-ті роки існувала не одна автокефальна церква, а щонайменше п'ять і кілька незалежних від РПЦ груп (братств, течій). Автокефальними оголошувалися не лише окремі єпархії (Курська, Пензенська, Царицинська), а іноді й окремі приходи (Паневезький у Карелії).

Радянська влада, яка спочатку ставилася до УАПЦ толерантно, вбачаючи в ній корисний засіб для послаблення Російської православної церкви в Україні, різко змінила своє ставлення, опинившись перед фактом швидкого й нестримного зростання української церкви. УАПЦ та її діячам почали закидати контрреволюцію, петлюрівщину і тому подібні «злочини». Влада підтримувала Діяльну Христову Церкву – групу, що відкололася від УАПЦ. Восени 1925 року розпочалися репресії. Наприкінці 1929 року влада повідомила про викриття «підпільної націоналістичної контрреволюційної організації» – Спілки визволення України, до діяльності якої намагалися довести причетність УАПЦ, маючи на меті ліквідувати одночасно й кращі українські національні сили, і незалежну Українську церкву. В умовах репресій керівники УАПЦ саморозпустили церкву. В січні 1930 року про її саморозпуск оголошує III Всеукраїнський православний собор, а в лютому припиняє діяльність Всеукраїнська православна церковна рада.

Правда, була спроба відновити УАПЦ. У грудні 1930 року у Києві відбувся «надзвичайний собор», де вирішено діяльність церкви продовжити, але в її назві не вживати слово «автокефальна». Вона стала називатися Українською православною церквою (УПЦ). Її главою обрано І. Павловського з титулом митрополита Харківського і всієї України, центр перенесено до Харкова, де тоді була столиця УРСР. Дуже обмежена щодо кількості парафій, єпископів і священників, а ще більше обмежена в правах, в умовах безперервних гонінь, Українська православна церква проіснувала до 1936 року, коли з арештом митрополита Івана Павловського та єпископів, котрі ще залишалися на волі, її існування припинилося зовсім [2, с. 176].

Таким чином, історія становлення та розвитку Української автокефальної православної церкви в Україні у 20-ті – 30-ті роки, перш за все, пов'язана з невдачами, головною причиною яких були репресії з боку влади.

По-друге, автокефалія розпочиналась, так би мовити, з нуля: не було ієрархії, парафій, культових приміщень, богослужбової літератури, навчальних закладів. Управлінські структури, по суті, так і не були налагоджені. Єпархії існували здебільшого у постановках ВПЦР, а насправді їх організація була не стійкою. І майже всі єпископи УАПЦ довго на одному місці не затримувались. Дисципліни в церкві не було.

По-третє, грошові надходження на адресу її керівного органу УАПЦ – Всеукраїнської православної церковної ради – не поступали. Рішення про те, щоб кожна парафія переказувала ВПЦР по одному карбованцю на рік, не виконувалося. Всеукраїнська православна церковна рада не мала за що існувати.

По-четверте, рівень священнослужителів нерідко був дуже низьким. Значення священника зводилось нанівець парафіяльними радами, які вважали, що священник є найманцем для виконання обрядів. Дуже часто священникам не платили й вони змушені були переходити на виробництво або у державні установи.

По-п'яте, великі труднощі виникли з переведенням богослужіння з церковнослов'янської на українську мову. Церковної літератури українською мовою майже не було. Священники на місцях нерідко самі перекладали богослужбові тексти, але настільки некваліфіковано, що ВПЦР змушена була заборонити користування українськими богослужбовими текстами, якщо вони нею не розглянуті й не затверджені.

По-шосте, не сприяло авторитету УАПЦ й те, що вона претендувала на зверхність у відносинах з іншими церквами, не йшла на компроміси. На адресу інших церков у

нашій країні та за кордоном висувалися звинувачення в єретизмі, атеїзмі. ВПЦР у душі революційного радикалізму звернулась 1924 року до всіх автокефальних православних церков світу з «Меморандумом», де говорилося, що шляхи християнської церкви з самого початку були хибними. Тому всі церкви повинні почати з «власного визволення», визволення з-під державного впливу, від усякої політики, всі (навіть католицькі!) стати автокефальними, а потім приступити до творення «справжньої» Вселенської церкви. Збирались навіть провести у Києві нараду з питань підготовки Всесвітнього собору православних церков.

По-сьоме, жодна з автокефальних православних церков світу не тільки не визнала УАПЦ, а навіть не відповідала на її «Меморандум».

Сукупність усіх наведених причин призвела до того, що УАПЦ не змогла сформувати стійкої структури і, враховуючи несприятливу для усіх релігійних організацій атмосферу в середині 30-х років, припинила свою діяльність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. – К.: Знання, КОО, 1999. – 735 с.
2. Власовський І. Нарис історії української православної церкви. – IV – XX ст. – К., 1990. – Ч. 1. – 364 с.
3. Історія християнської церкви на Україні (Релігієзнавчий довідковий нарис) / За ред. О.С. Онищенко. – К.: Наукова думка, 1991. – 104 с.
4. Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління УРСР (надалі – ЦДАЖР). – Ф. 3984. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 2.
5. ЦДАЖР. – Ф. 3984. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 13.
6. ЦДАЖР. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 103. – Арк. 1.
7. ЦДАЖР. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 103. – Арк. 3.
8. Церква й життя. – Харків, 1998. – 337 с.

Е.А. Поцулко

Еволюція автокефального руху в Україні (1917 – 1936 гг.)

В статье рассматриваются основные этапы становления, развития и причины первых неудач возрождения православной автокефалии в Украине, её последствия для Украинской православной церкви, а также взаимоотношения с советской властью.

Ye.A. Potsulko

Evolution of the Autocephalous Movement in Ukraine (1917 – 1936)

The basic stages of the foundation, the development and the causes of the first failures of orthodox autocephalous revival in Ukraine, its consequences for Ukrainian orthodox church and interrelation with Soviet regime are considered in this article.

Стаття надійшла до редакції 08.04.2008.